

מטא-לשון בספרי הילדים של מאיר שלו

אילת יפת

תקציר

מחקר המטא-לשון החל להתפתח באמצע המאה העשרים, ואחד החוקרים הראשונים שהגדיר אותו היה רומן יאקובסון בשנת 1960. במהלך השנים נוסחו הגדרות מגוונות, והמשותף לכולן הוא הרעיון כי מבע מטא-לשוני הוא מבע שמטרתו לתאר את הלשון עצמה אם במונחים פורמליים אם במונחים לא פורמליים. במחקרי הקודם שעסק ביצירותיה של דתיה בן דור, נוסחה הגדרה ספציפית יותר למושג מבע מטא-לשוני בהתחשב בתכונותיה הייחודיות של ספרות הילדים. המבע המטא-לשוני עשוי להיות ישיר או עקיף, למשל באמצעות חידושי מילים מיוחדים, סטייה מצירופים כבולים, שימוש בדו-משמעות ועוד.

מאיר שלו ידוע בשפתו העשירה והוורטואוזית, האירוגית וההומוריסטית, הבאה לידי ביטוי הן בכתיבתו למבוגרים והן בכתיבתו לילדים, ולכן הוא מזמין למחקר לשוני ומטא-לשוני. בדיקת ספרי הילדים של מאיר שלו מראה כי הם עשירים במבעים מטא-לשוניים בעיקר בשני תחומים: 1. גבול פונולוגיה-מורפולוגיה העשיר במבעים מטא-לשוניים רבים, ואפשר למיינם לשני סוגים: יצירת מילים חדשות ויצירת מצלול; 2. שבירת צירופים שבה אפשר למצוא סטייה מצירופים כבולים, החושפת ומעוררת מודעות מטא-לשונית.

מילות מפתח: מטא-לשון; ספרות ילדים; מאיר שלו; חידושי מילים; סטייה מצירופים.

מבוא

מאיר שלו

מאיר שלו, בנו של המשורר והסופר הירושלמי יצחק שלו, נולד במושב נהלל בשנת 1948 וגדל בשכונת קריית משה בירושלים. הוא החל את דרכו כעיתונאי וכמגיש פינות ביקורת עיתונות ופינות היתוליות בטלוויזיה וברדיו, והנחה גם את התכנית "שעה טובה" ששודרה בערב שבת בערוץ הראשון. בשנת 1982 פרסם את ספרו הראשון, ספר הילדים "הילד חיים והמפלצת מירושלים". ב-1988 יצא לאור ספרו הראשון למבוגרים "רומן רוסי", ומאז הוציא לאור עוד שבעה רומנים ו-15 ספרי ילדים הזוכים להצלחה גדולה. בין ספריו לילדים אפשר למנות את

"הפנה נחמה", "הגשם של סבא אהרן", "רוני ונומי והדב יעקב", "אריה בלילות", "גומות החן של זהר" ועוד.

מאיר שלו ידוע בשפתו העשירה והווירטואוזית, האירונית וההומוריסטית, הבאה לידי ביטוי הן בכתיבתו למבוגרים והן בכתיבתו לילדים, ולכן הוא מזמין למחקר לשוני ומטא-לשוני.¹

הגדרות והבחנות

למונח מטא-לשון (להלן: מ"ל) קיימות הגדרות פסיכולוגיות, פילוסופיות, ספרותיות ועוד, אך עניינו של מחקר זה הוא בלשוני, ולכן יסקרו בו רק ההגדרות הרלוונטיות לתחום.²

מחקר המ"ל החל להתפתח באמצע המאה העשרים. אחד החוקרים הראשונים שהגדיר את המונח מ"ל היה רומן יאקובסון בשנת 1960. יאקובסון (1986) כלל את הפונקציה המ"ל בין שש הפונקציות של הלשון, הקשורות לששת המרכיבים הלשוניים המשתתפים בכל תקשורת לשונית. הפונקציה המטא-לשונית (Metalinguistic) מתמקדת בצופן, ובאה לידי ביטוי במבעים שמדברים בהם על הלשון עצמה. אשר לפונקציה המ"ל כתב יאקובסון כך:

בלוגיקה המודרנית מבחינים בין שני מישורים של לשון: 'לשון-מושא' המדברת על אובייקטים, ו'מטא-לשון' המדברת על הלשון עצמה. אבל מ"ל אינה רק מכשיר המשמש את הלוגיקאים והבלשנים; היא ממלאת תפקיד חשוב גם בלשון יום-יום [...] בכל פעם שהמוען ו/או הנמען רואים צורך לברר אם שניהם משתמשים באותו צופן, הרי דבריהם מוסבים על הצופן, והם ממלאים פונקציה מטא-לשונית (עמ' 143).

בהסתמך על דבריו של יאקובסון, מסיקה שטיין (תשס"ג) כי למונח מ"ל יש ביטוי בשלושה מישורים:

1. מ"ל היא הלשון שהבלשן משתמש בה כדי לתאר את מבנה הלשון, ולכאן משתייכים בעיקר מונחי הלשון הפורמליים המשמשים את הבלשנים לתיאור הלשון, לדוגמה:³

על מה עוד אתם חושבים כשאומרים לכם "לָבֵן"?
אני על קצפת ועל קצף גלוח.
ואני על דג מלוח.
דג מלוח?! זה בכלל לא לענני!
נכון, אָבֵל תודו שְׁזָה חרוז מְצֵין. (בן-דור, 1993, עמ' 63).

במקרה זה נעשה שימוש במונח הפורמלי "חרוז" כדי להסביר מה גרם לבחירת הציורף "דג מלוח" בהקשר הזה.

1. על כתיבתו של שלון כתבו בין השאר בוזמן (2014); גרפינקל (2002); ולדן (2006); לוי (2005); לנדאו, פלג-בנימיני ושר (2001); מור (2004); פוגל (2006) ועוד.
2. את עיקרי ההגדרות נוכל למצוא בתוך יפת (2007), עמ' 166-163; פרוכטמן (1999), עמ' 192-193; פרוכטמן ושראל (בהתקנה); שטיין (תשס"ג), עמ' 3-4.
3. לצורך המחשה הובאו שלוש דוגמאות מספריה של דתיה בן-דור, מכיוון שלא נמצאו דוגמאות מתאימות בספריו של מאיר שלו.

מטא-לשון בספרי הילדים של מאיר שלו

2. מ"ל היא גם הלשון שכל דובר משתמש בה כדי לברר את כוונותיו ואת הנחותיו הלשוניות של הדובר האחר. לכאן משתייכים בעיקר המבעים המטא-פרגמטיים היומיומיים הנוגעים ללשון, לדוגמה:

לְכֹל הַקְּבֹבוֹת קוֹרְאִים: "אָבָא", אָכַל אָנִי קוֹרָא "אָבָא" רַק לְאָבָא שְׁלִי...
(בן-דור, 1984, עמ' 47).

בדוגמה לעיל מסביר הכתוב כי המילה 'אבא' היא אמנם מילה המשמשת את כולם, אבל במציאות לא מדובר באותו רפרנט, והדבר תלוי בדובר: כל דובר מתכוון למישהו אחר כשהוא אומר 'אבא'.

3. מ"ל היא גם הלשון שכל דובר משתמש בה כדי להסביר ולפרש את המילון הלקסיקלי של הלשון. לכאן משתייכים בעיקר המבעים המטא-לקסיקליים המבארים את אוצר המילים של הלשון, לדוגמה:

שְׁתוּ לִימוֹנְדָה, אָכְלוּ פֶּעֶכִים (אָצְלָכֶם אוֹלֵי קוֹרְאִים לָזֶה בִּיגְלָה אוּ מְקֻלוֹת מְלוֹחִים)...
(בן-דור, 1993, עמ' 21).

כאן מופיע הסבר מילוני למילה 'כעכים' באמצעות הנאמר בסוגריים.

במרוצת השנים נעשתה הבחנה בין Metalanguage ל-Metalinguistic, אם כי הגדרות דומות לשני המונחים מופיעות בתוך בוזמן (Bussmann, 1996), גומברט (Gombert, 1992), קריסטל (Crystal, 1997), שורצולד וסוקולוף (תשנ"ב, עמ' 132) ועוד. ברם, טנמר והרימן (Tunmer & Herrimann, 1984) מבחינים בין מ"ל (Metalanguage) ובין מודעות מ"ל (Metalinguistic). לשיטתם, מ"ל היא השפה שבה משתמשים כדי לתאר שפה, והיא כוללת מונחים כמו פונמה, מילה, ביטוי וכדומה, ואילו מודעות מ"ל קשורה למודעות בשימוש של מונחים אלו, אבל לא לידע של המונחים עצמם. מכל מקום, מבע לשוני ייחשב למבע מ"ל כאשר מטרתו לתאר את הלשון, ולשם מטרה זו מפיק המבע עושה שימוש ישיר ומפורש במונחים לשוניים-פורמליים או במונחים שאינם לשוניים-פורמליים, אך מקובלים בקרב הדוברים ושימושיים בפייהם לצורך תיאור השפה.

גומברט (Gombert, 1992) מסכם את התפתחות ההגדרות ואומר כי בשלב הראשון מ"ל הייתה הכינוי לשפה (טבעית או פורמלית) שבה השתמשו כדי לדבר על השפה. לאחר מכן נטען שמטרתה היחידה של המ"ל היא לתאר שפה. הוא מאזכר את בנווניסט (Benveniste, 1974) כי יכולת מ"ל עוסקת באפשרות שיש לנו להעלות את עצמנו מעל לשפה ולהתבונן בה במהלך מחשבה.

פרוכטמן (2000) מרחיבה את ההגדרה לצורך דיונה בשירי דוד אבידן, ובכך היא מאפשרת לכלול במונח מ"ל גם היגדים הממלאים את הפונקציה המ"ל של הלשון וגם היגדים הממלאים את הפונקציה הפואטית של הלשון. לדבריה, מ"ל היא: 1. שימוש במונחים לשוניים או דקדוקיים לצורך אמירה על הלשון, או דיאלוג עם נושא לשוני; 2. שימוש במונחים לשוניים או דקדוקיים לצורך הבעתה של אמירה אחרת, לאו דווקא לשונית. היגדים מסוג זה מכונים לשיטתה "מטא-לשוניים לכאורה" והם כוללים את המונחים הלשוניים המשמשים בסיס לדימויים ולמטפורות.

שטיין (תשס"ג) עוסקת במ"ל בספרות העברית החדשה ביצירותיהם של דוד גרוסמן, אהרן מגד

ומאיר שלו. היא מצאה לנכון להרחיב את ההגדרה למ"ל כך שתכלול בתוכה לא רק היגדים מ"ל טהורים (כפי שעולה מהגדרתה של פרוכטמן), אלא גם היגדים המשלבים את הפונקציה הפואטית עם הפונקציה המ"ל. ולכן על פי שטיין, "מטא-לשון היא שימוש בלשון החושף אמירה של המחבר על המערכת הלשונית" (עמ' 9).

פרוכטמן (2000, עמ' 85) ושטיין (תשס"ג, עמ' 11) מבחינות (בהבדלים קלים) בין היגד מ"ל ישיר ובין היגד מ"ל עקיף, כדי שיהיה אפשר לכלול גם היגדים שבהם נעשה שימוש מכוון בידיעת הלשון ובמונחיה ללא המינוח הבלשני. היגד מ"ל ישיר הוא היגד שינקוט בפירוש מונחי לשון ונושאי לשון. היגד מ"ל עקיף הוא היגד הנובע ממודעות לשונית או דקדוקית, וברור לנו שידיעה מודעת של הלשון והדקדוק הכתיבה אותו. שני הציטוטים הבאים (הלקוחים מספריו של שָׁלוֹן מדגימים מבע מ"ל ישיר ומבע מ"ל עקיף:⁴

1. הצלחת שמתחת – ספור לילדים בְּשָׁנֵי חֲלָקִים (הספור בְּשָׁנֵי חֲלָקִים, הילדים שְׁלָמִים).
(הצלחת)

2. "זֶה עוֹד פְּלוֹם", אָמְרָה כְּנָה שְׂמֵנָה אַחַת, "פֶּעַם מְרָחוּ עָלַי תַּעֲרֹכֶת שֶׁל שְׂמֹן זֵית, יֵין לֶבָן, שׁוֹם, עָלֵי דְפְנָה, אָגוֹז מוֹסְקָט, וּבְזִילִיקוֹם. מִמֶּשׁ לְלַקֵּק אֶת הַרְגָּלִים". (הכינה)

בדוגמה הראשונה יש מבע מ"ל ישיר מפני שהנאמר בסוגריים מסביר בגלוי למי מכוון הצירוף "בשני חלקים". הישירות נובעת מן השימוש בסוגריים שהוא דרך מקובלת למתן הסבר.

לעומת זאת, בדוגמה השנייה מתגלה מבע מ"ל עקיף משום שדרך פירוקו של הצירוף "ממש ללקק את האצבעות" אמנם אינה מפורשת בטקסט, אך הפירוק נובע ממודעות לשונית ומהיכרות של הביטוי המקורי.

שטיין (תשס"ג, עמ' 12) מונה שלושה הבדלים בין היגד מ"ל ישיר להיגד מ"ל עקיף: 1. ההיגדים המ"ל הישירים מפורשים בטקסט לעומת ההיגדים המ"ל העקיפים שהם בלתי מפורשים; 2. ההיגדים המ"ל הישירים מורכבים הן מצורות לשון מקובלות והן מצורות לשון ייחודיות למחבר, ואילו היגדים מ"ל עקיפים מורכבים רק מצורות לשון ייחודיות למחבר; 3. ההיגדים המ"ל הישירים משרתים מלכתחילה רק את הפונקציה המ"ל של הלשון או גם את הפונקציה הפואטית של הלשון, ואילו ההיגדים המ"ל העקיפים משרתים רק את הפונקציה הפואטית של הלשון.

התפתחות המודעות המטא-לשונית של ילדים

שורצולד (1997) מבחינה בין ידיעת לשון למודעות לשונית.⁵ ידיעת לשון היא הידע הטבעי בלשון בכוח ובפועל בתת-מודע, ובה הדובר אינו ער לתופעות לשון. ידיעת לשון נקנית עם רכישת הלשון, וזו נעשית הן באמצעות תפיסת היחסים וההוקיות הרבה בלשון בתהליכים שיש בהם מן היצירה העצמאית, והן באמצעות חיקוי פשוט ושינון מכני של תופעות לשון רבות ולמידה באמצעות יחסי גירוי-תגובה. מודעות לשונית היא תחום הידע שבו הידיעה בלשון אינה בבחינת חבויה ונסתרת אלא גלויה וברורה, ובה הדובר ער למתרחש בלשונו. לפי פראט וגרייב (Pratt &)

4. מכאן ואילך כל הדוגמאות לקוחות מספריו של מאיר שלו תוך ציון קיצור של שם הספר בלבד.
5. שורצולד משתמשת במאמרה במונח "מודעות לשונית", אך מתוכן הדברים נראה כי הכוונה היא למודעות מ"ל.

Grieve, 1984) ובדומה להם גם לפי שלום וגייגר (2000), מודעות מ"ל היא היכולת לעסוק בלשון כתחום חשיבה נפרד, לחקור את תכונותיה, לשער השערות לגביה, לבדוק אותה וללמוד עליה והיא ניכרת בכל ענפי השפה (פונולוגיה, מורפולוגיה, תחביר, סמנטיקה ופרגמטיקה). על פי ההגדרה למודעות מ"ל אפשר לומר כי בעל מודעות מ"ל הוא מי שמציאות לשונית מעוררת את הכרתו בלשון, או שהוא בודק את המציאות הלשונית בכוונה תחילה או שניהם יחד.

שורצולד (1997) סבורה כי מודעות לשונית מתפתחת כשרואים בלשון מטרה בפני עצמה. המודעות גדלה רק כאשר שמים לב למילים, לתופעות, לחוקיות ועוד, כלומר כאשר גדל הידע המ"ל.⁶ פראט וגרייב (Pratt & Grieve, 1984) וטנמר והרימן (Tunmer & Herrimann, 1984) מציגים שתי תפיסות באשר למועד תחילת התפתחות המודעות המ"ל אצל ילדים קטנים: לפי תפיסה אחת, המודעות המ"ל מתעוררת סמוך לרכישת השפה, ולפי התפיסה השנייה (הנשענת על התאוריות של פיאזה משנת 1928 ושל ויגוצקי משנת 1962), רכישת שפה היא תהליך ספונטני שבו לא מעורבות ערנות ומודעות של הדובר. המצדדים בתפיסה השנייה נחלקים גם הם: יש הטוענים שהמודעות המ"ל מתעוררת בילדים בני ארבע-שמונה וקשורה לשינויים כלליים יותר ביכולת לעבד אינפורמציה המתרחשים בשנים אלו, והאחרים סבורים כי היא מתעוררת לאחר שהילד הולך לבית הספר והיא תוצאה של לימוד הקריאה. מכל מקום ההכרעה בסוגיה אינה חד-משמעית, והיא מחייבת מחקרים אמפיריים לא פשוטים, שכן מדובר בילדים צעירים מאוד.⁷

מטרות השימוש ביצירות מטא-לשוניות

אחת המטרות של ספרות הילדים היא העשרת הלשון הן מבחינת אוצר המילים והן מבחינת המבנים התחביריים. ולדן (1993) מדגישה כי ספרות ילדים איכותית תורמת לטיפול טעם בספרות, להעשרת הכשירות הלשונית של הקוראים הצעירים ולא פחות חשוב ממנה להעשרת היכולת המ"ל (כלומר הכושר לדבר על השפה ולעסוק בלשון כחומר) או במינוח אחר "מודעות מטא-לשונית".⁸

מודעות מ"ל ברמה זו או אחרת היא נחלתם של כל הדוברים, כפי שטוענת שורצולד (1997), אבל אפשר להניח כי למורי הלשון, לבלשנים, לעורכים, לסטנדאפיסטים וכן לחלק מן הסופרים והמשוררים יש מודעות מ"ל גבוהה יחסית. אצל סופרים ומשוררים מודעות לשונית מתבטאת לעתים בדיונים מ"ל, במשחקים ובחידודי לשון.

שורצולד (1988) סבורה כי הערות לשוניות מכוונות בטקסט ספרותי מגדילות את מודעותו

6. גם קריסטל (Crystal, 1992) מקשר בין השתיים.
7. המודעות המ"ל נחקרה יותר בילדים בני חמש-שמונה בגלל הקשר ללימוד הקריאה ולהתפתחות הקוגניטיבית. באשר לילדים צעירים יותר המחקרים לא היו שיטתיים בגלל מחסור בטכנולוגיות מתאימות, והסתמכו יותר על הערות ספונטניות אקראיות של הילדים. סקירת מחקרים שבדקו את מידת המודעות המ"ל בתחומים השונים (פונולוגי, מורפולוגי, תחבירי ופרגמטי) והחסרונות שלהם נמצאת בספרם של טנמר, פראט והרימן (Tunmer, Pratt & Herrimann, 1984).
8. שלום וגייגר (2000) מדגימות כיצד אפשר לטפח את המודעות הלשונית באמצעות הומור, ואין ספק שיצירותיו של מאיר שלו מזמנות שפע של אפשרויות כאלה.

הלשונית של הקורא, ובכך הן מעניקות לו זווית ראייה חדשה כלפי אפשרויות היצירה הגלומות בלשון וכלפי בעיות בלשון. לכן אחת הדרכים להגברת המודעות הלשונית היא שימוש בטקסטים של סופרים כאלה, שיש בהם עיסוק של ממש בלשון. מאיר שלו הוא בלי ספק סופר בעל מודעות מ"ל גבוהה במיוחד, והדבר ניכר מאוד ביצירותיו, ומכאן גם נובע הצורך בבדיקה שיטתית שלהן מבחינת פיתוח המודעות המ"ל.

הגדרת מבע מטא-לשוני במחקר הנוכחי⁹

כאמור, המחקר הנוכחי עוסק בספרות ילדים, ומכיוון שלספרות הילדים יש מאפיינים מיוחדים ושונים מאלה של הספרות למבוגרים, לא נוכל להשתמש בהגדרותיהן של פרוכטמן ושיינר כלשונו. אחד המאפיינים של ספרות הילדים הוא הרצון הגלוי או הסמוי של סופרי הילדים להעשיר את שפתם ואת השכלתם של הנמענים הצעירים בתחומים שונים, ולכן הגדרת המחקר למבע מ"ל היא:

מבע החושף מודעות מ"ל של המוען או שמטרתו לעורר מודעות מ"ל אצל הנמען.

המבע המ"ל יכול להיות ישיר או עקיף:

מבע מ"ל ישיר הוא מבע שיש בו הסבר מפורש, הקבלה או ניגוד לעניין הנדון.

מבע מ"ל עקיף הוא מבע שאין בו כל התייחסות נוספת מעבר לעניין עצמו.

ההנחה היא שרוב המבעים יענו על שני חלקי ההגדרה, כלומר גם יחשפו מודעות מ"ל של המוען וגם יעוררו למודעות מ"ל של הנמען, ורק מקצת מן המבעים יענו רק על חלקה הראשון של ההגדרה או רק על חלקה השני. ההבחנה בין שימוש במונחים פורמליים ובין שימוש במונחים בלתי פורמליים שהוזכרה לעיל אינה נחוצה כאן, משום שבספרות לילדים אין מקום לשימוש במונחים דקדוקיים שהרי עדיין הם אינם מובנים לילד.¹⁰

ממצאים

את ההיגדים המ"ל שנמצאו בספרי הילדים של מאיר שלו אפשר למיין לשתי קטגוריות עיקריות: היגדים בתחום המורפולוגיה והיגדים בתחום הצירופים.¹¹ בכל סעיף יוצגו דוגמאות נבחרות ויידונו רק בהקשר המטא-לשוני, אף שייכתן שאפשר לנתחן גם בהיבטים אחרים. הדוגמאות שלא נותחו מופיעות בנספחים.

9. ההגדרה נוסחה לראשונה אצל יפת, 2007, עמ' 168.

10. מלבד מחקרהן של פרוכטמן ושיינר שהוזכרו לעיל, קיימים עוד מחקרים על מ"ל בספרות העברית בכלל, למשל מחקריהם של בוזמן (2014); הרפז (תשס"ג); שלום והורה (2006). פיתוח המודעות המ"ל נזכר בכלליות במאמרים מגוונים, כמו אלמוג (2003); ולדן (2003); שורצולד (1984, תשמ"ז, 1997); שלום וגייגר (2000) ועוד.

11. נמצאו גם היגדים מתחום אוצר המילים, אך לא במידה בולטת.

גבול פונולוגיה-מורפולוגיה

תחום זה הוא העשיר ביותר במבעים מ"ל שנמצאו בספרי הילדים של מאיר שלו, ואפשר למינם לשני סוגים: 1. יצירת מצלול על ידי שימוש במילים סמוכות מאותו שורש או משורשים קרובי צליל; 2. יצירת מילים חדשות.

1. יצירת מצלול על ידי שימוש במילים סמוכות מאותו שורש או משורשים קרובי צליל

השימוש במילים הגזורות משורשים קרובים נפוץ בעיקר בספרים: "הגשם של סבא אהרן" ו"אריה בלילות", אולם הוא קיים גם בספרים אחרים. בחלק מן המקרים מדובר בצירופים של פועל ומשלימו (כמו "משוחחים שיחות") המזכירים את המושא הפנימי. ואולם במקרים הקלטיים של מושא פנימי יש למושא גם לוואי, כמו "הנער בכה בכי מר" או "האב נאנח אנהא ארוכה". הוא מתפקד כתואר הפועל מבחינה תחבירית-סמנטית, ומטרתו ליצור משלב גבוה ולהעצים את המסר.¹² לעומת זאת, אצל מאיר שָלו המטרה היא עצם המשחק בלשון ובצליליה וכן המקצב וההומור, ובנוסף הוא חושף את מודעותו המ"ל הגבוהה של שָלו ומעורר את מודעותו המ"ל של הנמען לתפקידו המשמעותי של השורש בלשוננו כמו גם לצחוק ולהנאה מעצם החידוד הלשוני.

בשל קוצר היריעה לא יובאו דוגמאות שגרתיות כמו "לספר סיפורים", "שאג שאגה", "הבטיחו הבטחות" "חולם חלומות" וכדומה, אלא רק דוגמאות נבחרות:

1. בִּינְתִים הֵם שׁוֹחָחוּ שִׁיחֹת וְשָרוּ שִׁירִים וְהִרְגִיעוּ אֶת הַעֲנָנִים וְהִתְנַחְחוּ וּפְוִחִים... (הגשם)

הצירופים "שוחחו שיחות" ו"התווכחו ויכוחים" בנויים לכאורה כמו הצירוף "שרו שירים", אבל לא מקובל לומר כך (אלא "שוחחו על" או "התווכחו על"). במקרה זה מדובר במבע מ"ל ישיר שהרי יש בו הקבלה לעניין הנדון.

שימוש באותו צירוף ללא ההקבלה מופיע מספר פעמים בספר "אריה בלילות":

2. וְאָמַר וְאָבָא יוֹשְׁבִים לִיד הַכְרוֹשׁ שֶׁלֵּהֶם שׁוֹתִים קָפָה מְסֻפֵּל אֶחָד וּמְשׁוֹחָחִים שִׁיחֹת. (אריה)

שתי הדוגמאות הבאות לקוחות גם הן מהספר "הגשם של סבא אהרן", וגם כאן בדוגמה הראשונה קיימת הקבלה ובדוגמה השנייה אין:

3. הוּא שָׁר וְצָחַק בְּקוֹלֵי קוֹלוֹת, וְהוּא קָפַץ בְּנִתּוּרֵי נִתּוּרִים וְהוּא דָּלַג בְּהַפּוּכֵי הַפּוּכִים... (הגשם)

4. סָבָא אֶהְרֵן תִּבֵּק אוֹתוֹ בְּכַחֲי-כַחוֹת וְלֹא פָחַד פָּלֵל. (הגשם)

בדוגמאות 3 ו-4 יש לכאורה שימוש במבנה של "בקולי קולות", כלומר סטייה מצירוף כבול.¹³ ואולם אם בשתי הדוגמאות הקודמות כל המילים היו מילים מקובלות בשפה (התווכחו, ויכוחים, שוחחו, שיחות) והחידוש הוא בעצם הצירוף, הרי שכאן הצורות עצמן תאורתית אמנם קיימות, אך

12. שורצולד וסוקולוף, תשנ"ב, עמ' 37.

13. סטייה מצירופים כבולים תידון בהרחבה בהמשך בסעיף "שכירת ביטויים".

אינן מקובלות: ניתורי ניתורים, היפוכי היפוכים, כוחי כוחות.

5. אָבָא דּוֹבֵב אֶת הַדָּב דּוֹבֵב אוֹתוֹ (רוני)

כאן יש מצד אחד גזירת פועל דנומינטיבי – "דובב" מ"דוב", כדרכו הרווחת של מאיר שלו,¹⁴ אך מצד אחר הפועל "לדובב" קיים בעברית במשמעות של שיחה ודיבור, ולכן זהו רק תחדיש לכאורה. המשמעות הקיימת של הפועל "לדובב" מתאימה להקשר הסיפור, אך ייתכן שיש כאן עוד משמעות המתארת פעילות כלשהי המתבצעת עם הדוב (אולי לשחק אתו).

ודוגמאות אחרות המדברות בעד עצמן:

6. ... הַטְּרַקטוֹר הַיֵּשֶׁן טְרַטְר טְרַטְרִים, לֹא מִמֶּש כְּמוֹ פֶּעַם, אָבָל שְׂמֵחִים וּמְאֻשְׁרִים. (הטרקטור)
7. הָאֲרִיָּה הַשְּׂתוּלָל בְּצַד שֶׁל הַבַּחוּץ זָנַק וְהִתְגַּלְגַּל וְנָהַם נְהִמּוֹת. (אריה)
8. בְּשֵׁנֵת בְּצַרְת, כְּשֶׁאִין גֶּשֶׁם, שׁוֹם נָבֵט לֹא נּוֹבֵט, צְמַח לֹא צוּמַח...¹⁵ (הגשם)
9. ... הֵן מְחַפּוֹת וְגַם הַחֶקֶה מְחַקֶּה. (רוני)
10. הַפְּרָד הוֹלֵם: "אֲנִי נִפְרָד מֵהַפְּרָדָה". (רוני)
11. וְאִם נוֹמֵי שׁוֹכַחַת אֶת הַזְּקוּט בְּאֶרֶן, הָעֵיט עֵט לֶה עֵט וְהַעֲפְרוֹנֵי עֲפְרוֹן. (רוני)
12. בְּפִתֵי שֶׁל קְרָמֵר, בְּגִנָּה, יֵשׁ גַּם כֵּל מִיַּנִּי צְפָרִים: נְקָרִים מְנַקְרִים, שְׁחָרוּר שֶׁר שִׁירִים... (קרמר 2)
13. רְחוּק רְחוּק צַחֵק צְבוּעַ, מֵן יֵלֵל, יִנְשׁוּף נִשְׁף... (קרמר 2)

2. יצירת מילים חדשות

לפי שָׁר (2004) כל דובר שפה עשוי ליצור חידושי מילים, אבל הם בולטים במיוחד אצל סופרים וילדים והם נפוצים בעיתונות, בסלנג ובלשון הדיבור. אורנן (תשמ"ג) מכנה את מנגנון יצירת המילים בעברית "מנגנון יוצר" וטוען כי ישנם מקרים שבהם הדובר, ובייחוד הילד, משתמש במילה המצויה להלכה אבל לא למעשה ב"רשימת הערכים" האפשרית במילון.¹⁶ שר (שם) מונה הגדרות שונות לחידושי מילים הן אצל סופרים והן אצל ילדים, ובהקשר זה נסתפק בהגדרתו הכוללנית של ניר (תשל"ט) הרואה בחידוש לשוני צורה חורגת ובלתי מקובלת מבחינה כלשהי (סמנטית, לקסיקלית, תחבירית, קולוקטיבית או טקסטואלית), שאינה נכללת באוצר המילים "הממוסד" של השפה.¹⁷

הסיבות לחידושי צורות אצל סופרים מגוונות, כמו מילוי חסר, יצירת סגנון חד-פעמי, חריזה, מחאה ועוד, ונשער כי שָׁל משתמש בהם בעיקר ליצירת הומור, לצורך המשחק בלשון ולהעלאת המודעות המטא-לשונית.

באשר למידה שבה מילים כאלה חושפות מודעות מ"ל קיימות שתי דעות: על פי שטיין (תשס"ג) הדנה במ"ל בספרות – ביצועים לשוניים של שיבושי לשון המחקים את לשון הדיבור, כמו חילופי

14. ראה להלן סעיף "חידוש פעלים משמות", דוגמאות 1-11.
 15. מעבר למשחק בשורשים יש כאן אולי אלוויה למדרש המוכר על מעמד הר סיני: "אמר ר' אבהו בשם ר' יוחנן: כשנתן הקדוש ברוך הוא את התורה, ציפור לא צייץ, עוף לא פרח, שור לא געה, אופנים לא עפו, שרפים לא אמרו קדוש, הים לא נודעזע, הבריות לא דיברו, אלא העולם שותק ומחריש – ויצא הקול: 'אנוכי ה' אלוהיך.'" (שמות רבה, פרשה כ"ט, ט').
 16. אפרת (תשנ"ו) מכנה את החידושים "היתר השירה", ומפרטת את הסיבות לתפוצתם הגדולה בלשון הספרות.
 17. על הדרכים לחידושי מילים בקרב ילדים ראה ברמן ושגיא (1981).

בניינים, אינם בגדר יצירה עצמאית של המחבר, ולכן לא ייחשבו כמבע מ"ל. ואילו על פי ברמן ושגיא (1981) הדנים בחידושי מילים בגיל הצעיר – כל יצירה של מילה (בין שהיא נובעת מחוסר ידיעה של הלשון הכללית ובין שלא) מעידה על מודעות מ"ל מסוימת. מחקר זה יאמץ אפוא את הגישה השנייה הרואה בכל חידוש של מילה חשיפה של מודעות מ"ל, מכיוון שהוא עוסק בלשון המותאמת לילדים.

תופעת חידוש המילים בולטת במיוחד בספר "רוני ונומי והדב יעקב", מה שמשך כבר אחדים לעסוק בכך במאמריהם, בעיקר מן ההיבט ההומוריסטי.¹⁸ בין השאר נכתב כי "המילים הן הגיבורות הראשיות" וכי "היצירה מעודדת לחשיבה ביקורתית", ואפשר להוסיף כי היא מעודדת לחשיבה מ"ל.¹⁹

חידוש פעלים משמות

מדובר במקרים שבהם שְלו יוצר פעלים משמות עצם תוך ציון שם העצם, מה שמזכיר את השימוש באותו שורש שהוזכר לעיל, אלא שהמילים אינן קיימות כלל. מיותר לומר כי יצירת פעלים משמות היא אחת הדרכים הרווחות בחידוש מילים הן בקרב ילדים והן בכלל.

1. לְרוֹנִי וְלוֹנוֹמִי, שְׁתֵּי אֲחִיּוֹת, יֵשׁ מְשַׁפְּחָה מְשֻׁנָּה מְאֹד: אָבָא קָטָן וְעָגֵל כְּמוֹ פֶּתַח וְרֹאשׁ לוֹ לְגַמְרֵי קָרָח, וְאִמָּא גְבוּהָהּ, כְּמוֹתָהּ לֹא רְאִיתִי, שֵׁישׁ לָהּ מְלִים כְּמוֹתֵן לֹא שְׁמִיתִ: "קִיקִיתִי קִיקִיתִי קִיקִיתִי", "הַזְּנָבִיתִי אֲרָנָב" וְ"תָרָאוּ, וְלָדוּת, הִגְרָם יוֹרֵם".

שְלו מפנה את תשומת לבו של הקורא הפניה ישירה למילים המוזרות שהאם אומרת, ובכך מעורר את המודעות המ"ל של הנמען. במקרה של "קיקיתי קקאו" ו"הירח יורח" מופיעים גם השמות (הקיימים בשפה) וגם הפועל החדש כביכול, ולכן המשמעות ברורה. ואילו ב"הזנבתי ארנב" הקורא צריך לנסות ולהבין לבד למה הכוונה.

ראוי לדון בפועל "שמיית" שנוצר מן הסתם באנלוגיה ל"ראית" וכדומה מתוך מודעות, ואולי אף ביקורת על כך שבקרב רוב הדוברים כמעט לא קיימת הבחנה בהגייה בין עי"ן לאל"ף ולה"א, ולכן האנלוגיה אפשרית. ומתוך אותה מודעות הוא כותב בהמשך:

2. הֵס! תָאוּ לֹא תוֹאָה, לְשׁוּעָלִים אֵין שְׁעָלוֹת, כְּלָם יִשְׁנִים, שׁוֹמְעִים רַק נְקָרוֹת.

בהמשך הסיפור האם מצוטטת עוד פעם:

3. בְּקָר. אִמָּא קָמָה רְאוּשָׁנָה, יֵשׁ עֲבוּדָה עַד הַשְּׁמַיִם: "קוֹמִי רוֹנִי! קוֹמִי נוֹמִי! קוֹם קְמָקוֹם! קְמָקוֹם כְּאֵן מִים!" הִיא מְכִינָה לְאָבָא תָהּ, אָבָא קוֹפָה לָהּ קֶפֶה, הוּא מְחַמֵּיד לָהּ: "אֵת פֶּה חֲמוּדָה... הִיא אוֹמְרָת: "אֵתָהּ פֶּה יִפֶּה... נוֹמִי סוֹפְלֵת חֶלֶב וְרוֹנִי מְצָה מִיץ פִּי מִיץ אֵף פֶּעַם לֹא מְחַלֵּיב אֶבֶל חֶלֶב מְחַמֵּיץ. אִמָּא וְנוֹמִי מְמַתִּיקוֹת בְּדָבֶשׁ, אָבָא מְמַתִּיק בְּאִמָּא, רוֹנִי כִּף חֶרְדֵּל שְׁלֵמָה מְחַרְדֵּלֵת פְּנִימָה.

דרך התצורה של המילים ברורה, ואולם מהי המשמעות המדויקת אפשר רק לשער. "קמקם" במשמעות להרתיע, "קופה" הוא כנראה פועל מיוחד להכנת קפה שונה מן הכנת משקאות אחרים.

18. דר, 2004; ולדן, 2006; פוגל, 2006; רוזנטל, 2004.

19. על השם "נומי" יש להעיר שהשם הוא כמובן נעמי, אך שְלו בוחר לשקף את הגיית השם העכשווית גם בכתב, ואין ספק שיש כאן גם ביקורת על מצב העברית שבפי הדור הצעיר.

מחמיד גזור משם התואר "חמוד", ויש להניח כי הדמיון בצליל ובמשמעות לפועל "מחמיא" אינו מקרי. משמעותו של הפועל "סופלת" הוא כנראה מוזגת דווקא לספל ולא לכוס, ו"מצה" פירושו מוזגת או מכינה דווקא מיץ. במשפט "כי מיץ אף פעם לא מחליב אבל חלב מחמיץ" אפשר להבין את משמעות הפועל החדש "מחליב" בזכות ההקבלה לפועל "מחמיץ", פועל הקיים בלשון וגם רלוונטי למיץ, אך לא גזור ממנו אלא רק דומה לו בצליל. ויש פה הברקה לשונית שמעבר לתחדיש, שכן המשפט נבנה במבנה של כיאזם, בחידוד דומה למשחקי לשון של ילדים, כגון "פסנתר אפשר להפיל, אבל פיל אי-אפשר לפסנתר".

בכל הספר יש עוד דוגמאות רבות. בשלוש הבאות נגזר הפועל מפריט לבוש:

4. נומי כּוּפְפֶת כּפּוֹת על הַרְגָלִים.
5. רוני אוֹמְרֶת: "אֲנִי מוֹגֶפֶת מַגָּפִים".
6. ... וְתִמְעָלוּ מְעִיל – פִּי קָר!

בדוגמאות 4-6 הפעלים נבנים בהומור באנלוגיה לשימושים קיימים, כמו נעל נעליים וגרב גרביים. החלת כלל דקדוקי על מקרים שבהם כלל זה אינו תקף – היא טכניקה בולטת גם אצל דתיה בן-דור, והיא תופעה רווחת בלשון פעוטות.²⁰

במקרים הבאים נגזרים הפעלים ושמות הפעולה משמות בעלי החיים.

7. עַד שְׁאֵמָא אָמְרָה: "... תְּדוּבוּ לוֹ דַּבּ וְנִגְמַר כְּכָר עִם זָה".
8. מְסַפֵּיק... אֲנִי נִכְנַע... זָה נוֹרָא מְדַבְּדַב.
9. הַנְּשֹׂר מְלַמֵּד חֲבוּר וְנִשׁוּר.
10. הַלְמוּר מְלַמֵּר לְמוּר וְחִסּוּר.

"תדובו לו דוב" נשמע כמו "תדוגו לו דג", ו"זה נורא מדבדב" נשמע כמו "מדגדג", ושני הפעלים גזורים מהמילה "דוב", אחת הדמויות המרכזיות בסיפור. שמות הפעולה "נישור" ו"לימור" קשורים לנשר וללמור, אך לא ברור מה משמעותם.²¹ מיותר לציין שיש כאן גם משחק בצירוף הכבול "חיבור וחיסור", כל פעם בסטייה צלילית אחרת, לפי שמו של בעל החיים.

בספר "איך האדם הקדמון המציא לגמרי במקרה את הקבאב הרומני" מופיע המשפט הבא:

11. עוֹד תִּרְפֵּ תִרְפֵּ וְעוֹד אָבִיב אָבִב... וְהִסְתּוּ סִתּוּ וְהִקְיִץ קִיץ.

שְׁלוֹ יוצר פועל משמות עונות השנה במבנה המזכיר משפטים כמו "השחר עלה", "הלילה ירד" וכדומה. ראוי לציין כי הפועל "קץ" קיים בשתי משמעויות אחרות (מאס, התעורר), אבל ספק אם ילד יכיר אותן, ולכן מבחינתו זו מילה חדשה הקשורה לקיץ.

20. ראה יפת (2007), סעיף 2.2.2.

21. שאר הדוגמאות מופיעות בנספח.

חידושים אחרים

סוג אחר של חידושי מילים מתבסס על גזירה לא נכונה לכאורה, ומעורר את המודעות המ"ל על אודות דרכי התצורה מצד אחד ועל השרירותיות הקיימת בלשון מצד אחר. בכמה מהמקרים מופיעה צורת היסוד לצד הצורה החדשה, כלומר קיים מבע מ"ל ישיר, ולעתים צורת היסוד ברורה מן ההקשר, למשל:

12. לנזחות הקוראים אָפֶרט בקצרה / כָּל רוֹדְפֵי הַמְפְלָצֶת בְּעִיר הַבִּירָה: [...]
- וגם צה"ל – כִּי הִיא מְשַׁמֶּטֶת מִגִּיּוּס / וְגַם הַמְשַׁמֵּר הָאֲזָרְחִי – בַּתוֹר מְפַלֵּץ חֲשׂוּד. (הילד חיים)
13. לַתְּכַנִּית שֶׁל נְחֵמָה קָרְאוּ "בֵּין הַשְּׁעָרוֹת". הֵיוּ לָהּ אוֹרְחִים מִמֶּשׁ נִפְלְאִים [...]. [כִּי עִם אֵילָן-יִוְחָסִין שֶׁהִגִּיעַ עַד מְכוֹת מְצָרִים. (הכִּינָה)]
14. יֵשׁ גַּם כָּל מִינֵי צְפָרִים: נְקָרִים מְנַקְרִים, שֶׁחָרוּר שָׁר שִׁירִים, עוֹרְכָנִים צוֹרְחִים מְעַל דּוֹכִיף וְדוֹכִיפֵת צוֹצֶלֶת וְצוֹצֶל. (קרמר 2)

בשלוש הדוגמאות לעיל גוזר שְׁלוֹ את צורת הזכר מצורת הנקבה על ידי השמטה של הסיומת. גזירה כזו אכן נכונה בעברית במקרים רבים, אך לא במקרים שצוטטו. בשני המקרים הראשונים צורת הנקבה אינה מופיעה באותו משפט, ולכן אפשר לומר שזהו מבע עקיף, ואילו בדוגמה 14 מופיעות צורות הנקבה "דוכיפת" ו"צוצלת" ליד צורות הזכר החדשות לכאורה, ולכן זהו מבע מ"ל ישיר.

בשתי הדוגמאות הבאות נגזרת צורת הנקבה מצורת הזכר על ידי תוספת ה"א או תי"ו, אלא שהן לא קיימות בפועל בלשון.

15. ... וְהִזְקִית וְהִתְגַּב וְהִדּוֹכִיף וְהִצּוֹצֶל וְהִקְפִּדְתָּ... (קרמר 2)
16. "לֵךְ תִּפֶּס לְךָ חֶרְדוֹן, " אֶמְרָה הָאִשָּׁה הַקְּדוּמוֹנָה. (האדם)

ודוגמאות לחידושים אחרים:

17. הִיא מְנַמֶּסֶת וְהִיא מְלַבֶּשֶׁת וְנִקְיָה וּמְסַדֶּרֶת. (הדודה)
18. אֶרְיָה עִם כָּל הַסִּימָנִים שֵׁישׁ לְאֶרְיוֹת: פְּרֹנָה צְהַבְהֶבָה, רַעְמָה חוּמְחוּמִית, שְׁנַיִם גְּדוּלוֹת, צְפָרְנִים חֲדוֹת, צִיצִית שְׁחוֹרָה בְּקֶצֶה זָנָב אָרֶף. (אריה)
19. קָרְמֵר הִתְתוּל יֵשֵׁן כָּל הַזְּמַן / קָרְמֵר הִתְתוּל הוּא חֲתוּל יֵשֵׁנָו. (קרמר 1)
20. "אֲנִי כְּמוֹ כֶּלֶם / גַּם לִי יֵשׁ כְּנָה / חֲמוּדָנֶת כְּנָנֶת / נְחֵמָה שְׁלִי הַקְּטָנָה". (הכִּינָה)

המילים "מלוכשת" (בדוגמה 17) ו"חומחומית" (בדוגמה 18) הן שמות תואר המקבילות בדרך גזירתן למילים "מנומסת" ו"צהבהבה", ולכן אלה מבעים מ"ל ישירים. גם המילה "ישנן" שבדוגמה 19 היא שם תואר, אך אין לה הקבלה במשפט, ולכן זהו מבע מ"ל עקיף.²² המילה "כינונת" שבדוגמה 20 היא גזירה של שם חיבה בהקבלה ל"חמודנת", כלומר מבע מ"ל ישיר.

22. שם תואר הוא אחת מן הקטגוריות הדקדוקיות הגדולות והפוריות ביותר בעברית של ימינו, ובין המשקלים הפוריים ביותר נמצאים משקל קטול ומשקל מְקַטֵּל (שורצולד, 1998, עמ' 13-14). ברמן ושגיא (1981, עמ' 44) מצאו ממשקל מְקַטֵּל משמש במובהק את הילדים ליצירת תוארי מצב, גם אם קיים כבר שם תואר באותה משמעות במשקל קטול (כמו מלוכש ולבוש), לאקס (Laks, 2011) טוען כי גם בקרב המבוגרים ישנה מגמה של יצירת הסביל בבניין פועל גם כאשר צורת הפעיל גזורה בבניין קל.

שבירת ביטויים²³

שבירה של ביטויים היא תופעה שראוי לעסוק בה מהיבטים שונים: היא יוצרת הומור²⁴ ואלוזיות, יש הרואים בה חידושי לשון ממש,²⁵ ואפשר לראות בה גם מבע מ"ל כפי שהוגדר לעיל. שורצולד (תשמ"ז) דנה במודעות הלשונית הנחשפת ביצירותיו של עודד בורלא בין השאר באמצעות שבירת צירופים כבולים. היא סבורה כי משחקים המעוררים מודעות לענייני לשון (כמו שבירת צירופים) מביאים בעקיפין את הקורא למחשבה על הלשון שהוא משתמש בה. שטיין (תשס"ג) טוענת כי מבעים שיש בהם שבירת צירופים כבולים, ממלאים את הפונקציה המ"ל משום שעצם החריגה מן השימוש הרגיל מסבה את תשומת לבו של הקורא לצירוף החדש ולדרך יצירתו.

בספרי הילדים של שָׁלוֹ יש דוגמאות רבות ומגוונות לשבירת ביטויים הלקוחים ממקורותיה השונים של העברית (מקרא, ספרות חז"ל, ספרות יפה, עברית מדוברת וכדומה). מיותר לציין שברוב המקרים יש צורך בידע קודם רחב, ולכן הם רלוונטיים יותר למבוגר הקורא את הטקסט לילד (בהתאם לרקע שממנו הוא מגיע) מאשר לילד עצמו, ובכל המקרים מדובר במבעים מ"ל עקיפים.

ארבע הדוגמאות הבאות נבחרו מתוך דוגמאות רבות המופיעות בספר "הילד חיים והמפלצת מירושלים":

1. מִיָּד הִזְעִיקוּ אֶת כְּבוֹד רֹאשׁ הָעִיר שְׁמֵהּ וְאָמַר וְהִכְרִיז וְהִצְהִיר: "עֵירֵנוּ שֶׁחֲבָרָה לָהּ מְקַדְמֶת בְּכִרְבָּה אֶת הַצֹּרֵךְ אֲשֶׁר אָנָּה בִּירוּשָׁלַיִם מְנוּחָה".
- הביטוי "עירנו שחבורה לה" הוא שבירה של הביטוי המוכר "ירוּשָׁלַם הַבְּנוּיָה פְּעִיר שֶׁחֲבָרָה לָהּ וְחָדָו" (תהלים קכב 3).
2. אֵף הָרַב הָרֹאשִׁי אָמַר: "רְבוֹתִי, הֵן זוֹהִי מְפֻלְצֶת מְשָׁלְנוּ בְּוֵדְאִי! הַפִּירָה אֶת דָּוִד עוֹד בְּבֵית אָבִיו יִשְׂי וְהִזְיָה בְּמַעְרָה שֶׁל שְׁמַעוֹן בֶּר יוֹחָאי וְהִיא שְׁעַמְדָּה וְהַפְחִידָה לְאַבְוֹתֵינוּ וְעַכְשָׁו הַחֲזִיטָה לְעַמֵּד גַּם לָנוּ".
- כאן יש שבירה של ביטוי ידוע מאוד, שהוא חלק מפיוט המופיע כבר בנוסחים הקדומים של ההגדה של פסח, ומכיוון שהוא מולחן ומושר בליל הסדר, הוא מוכר לכול. להלן הנוסח המלא של הפיוט:

וְהִיא שְׁעַמְדָּה לְאַבְוֹתֵינוּ וְלָנוּ
שְׁלֵא אֶחָד בְּלָבָד עָמַד עָלֵינוּ לְכַלּוֹתֵנוּ
אֶלֵא שֶׁבְּכָל דּוֹר וְדוֹר עוֹמְדִים עָלֵינוּ לְכַלּוֹתֵנוּ
וְהַקְדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא מְצִילֵנוּ מִיָּדָם.
3. "כִּי אֲחֻרַת, אֶמְרָה, "אֶסְתַּלַּק כְּבָר עַכְשָׁו, אֶפְלוּ שְׂיִרוּשָׁלַיִם הִיא קְרִיָּה לְמִלְךְ רַב שֶׁל אֹר שֶׁל נַח שֶׁת וְגַם שֶׁל זָהָב וְאַלְפָּה לִי לְגוֹר בְּפִאֲתֵי מַעְרָב".

23. המונח 'ביטוי' הוא כללי. ההבחנות הדקות השונות הקיימות בין פתגם, ניב, צירוף כבול, צרף, אידיום ועוד אינן עקרוניות לענייננו כאן, וראה למשל טורי ומרגלית (1973); ניר (1989-1990), יחידות 3 ו-11; נצר (תש"ס); פרוכטמן, בן-נתן ושני (תשס"א); שר (2004) ועוד.

24. על שבירת ביטויים ועל שבירת ביטויים כיוצרת הומור ראו בן-שחר (1990); ברוך ופרוכטמן (1982), עמ' 111; ברזילי (1991), עמ' 89; טורי ומרגלית (1973); עמר (1999), עמ' 18-23; פרוכטמן (תשס"ה); שורצולד (1990), עמ' 171-172; שיפמן (1977); שלום וגייגר (2000); שר (2004), עמ' 2, 8, 210 ועוד.

25. למשל שר (2004).

מטא-לשון בספרי הילדים של מאיר שלו

במקרה זה השבירה מתוחכמת יותר מכיוון שיש בה עירוב של שני ביטויים גם יחד – האחד מספר תהלים (מח 3): "יָפָה נוף מְשׁוּשׁ כָּל-הָאָרֶץ הַר-צִיּוֹן יִרְפָּתִי צָפוֹן קַרְנֵי מְלֶכֶךְ רָב", והשני מתוך שירה הידוע של נעמי שמר: "ירושלים של זהב ושל נחושת ושל אור". את החלק הראשון יזהו הבקיאים יותר, ואילו את החלק השני יכולים לזהות גם הילדים.

4. וירושלים תבנה במהרה ותכונן עם או כלי מפלצת אמן ואמן.

גם כאן מדובר בשבירה מתוחכמת שלא הכול יזהו. הביטוי המקורי הוא: "תבנה ותכונן במהרה בנמינו אמן", ביטוי שהפך לראשי התיבות תובב"א המצטרפים, על פי המסורת היהודית, לשמות ארבע הערים הקדושות: ירושלים, טבריה, צפת וחרון. הביטוי מבוסס על הפסוק: "על-כן יאמרו המושלים באו תשבון תבנה ותכונן עיר סיחון" (במדבר כא 27).

ויש עוד דוגמאות רבות גם בספרים האחרים, להלן מקצתן:

5. "תראו מה מצאתי, זה הדב שלי! / אני לדבי ודבי לי". (רוני)

הביטוי המקורי הוא חלק מהפסוק הידוע בשיר השירים (ו 3): "אני לדודי ודודי לי הרוצה בשושנים". הצירוף מוכר גם מכיוון שראשי התיבות שלו יוצרים את שם החודש "אלול", ובמסורת היהודית יש לכך משמעות מיוחדת.

בדוגמה הבאה יש שבירה של שני ביטויים האחד מן העברית החדשה והשני מן המקורות:

6. וְכָךְ נִשְׁאַרָה נְחֵמָה אֲצֵל הָאִישׁ הַקָּרֵחַ וְהַיְתָה פֶּנֶת שְׁעֵשׂוּעִיו.

מפתו אכלה מכוסו שתתה ועל קרחתו הקליקה. (הכינה)

הביטוי "כינת שעשועיו" הוא שבירה של "גינת שעשועים", והיא תהיה מובנת גם לילד צעיר. ואולם השבירה השנייה מבוססת על משל כבשת הרש בספר שמואל ב: "וְלָרֶשׁ אֵין כֹּל כִּי אִם כְּבִשָּׁה אֶתֶת קִטְנָה אֲשֶׁר קָנָה וַיִּחְיֶה וַתַּגְדֵּל עִמּוֹ וְעַם כְּנָיו יִחְדָּו מִפְתּוֹ תֹאכַל וּמְכֹסוֹ תִשְׁתֶּה וּבְחִיקוֹ תִשְׁקַב וְתִהְיֶה לוֹ כֶּבֶת" (שמ"ב יב 3). במקרה זה סביר להניח שרק בודדים יזהו את השבירה.

גם הדוגמה להלן אינה מיועדת לילדים:

7. לְזֹכֵר קָרְמָר, תְּתוּל וְגִ'נְטִלְמָן, וּבּוּזוֹ, כָּלֵב וּמוֹרָה נְבוּחָיִים (קרמר 3)

במקרה זה אפשר להבחין בשבירה רק תוך קריאה של הטקסט (שהיא תפקידו של המבוגר בדרך כלל), שהרי בהגייה של רוב הדוברים אין הבדל בין חי"ת לכ"ף, ובכל מקרה יש להניח שרק המבוגר יבין מהו הביטוי השבור.

ויש גם דוגמאות פשוטות יותר:

8. ... ספרו זה לנה כל אחד על זוגתו: אבא על אמא, הדב על דבתו, דבה מלמדת, שמה נורית, מהנדסת מאורות ואם חד גורית. (רוני)

הביטוי "אם חד-גורית" הוא שבירה של הביטוי "אם חד-הורית", ביטוי שנוצר והפך רווח בשנים האחרונות ומוכר גם לילדים. הדוגמה הזאת, כמו גם האחרות, ממחישה את שליטתו של שְׁלֹו בכל גווניה של השפה העברית.

9. והוא הביט בְּשִׁמְיָם, מְפֹכֵב לְכֹכֵב, אוֹלֵי הוּא יִרְאֶה שֵׁם אֶת שְׂבִיל הַקְּבָאב. (האדם)
"שביל הקבאב" הוא שבירה של הצירוף "שביל החלב". הביטוי מוכר גם לילדים צעירים ובמקרה זה גם ההקשר של המשפט כולו תורם להבנה.

10. לְתַכְנִית שֶׁל נְחֻמָּה קָרְאוּ "בֵּין הַשְּׁעָרוֹת". (הכינה)

השבירה היא של שם התכנית "בין הכיסאות", תכנית טלוויזיה ששודרה בתחילת שנות התשעים ועסקה בענייני משפחה וחברה. השבירה פשוטה אך תובן רק לקוראים המבוגרים שהכירו את התכנית.

סיכום

במאמר נסקרו הגדרות והבחנות שונות למונח מ"ל והוצגה הגדרה שנוסחה במחקרי הקודם בהתאמה לספרות ילדים. בהמשך נדונו ההתפתחות המ"ל בקרב ילדים ומטרות השימוש בה בספרות הילדים. נטען שספרי הילדים של מאיר שְׁלֹו שופעים היגדים מ"ל בעיקר בשני תחומים: חידושי מילים ושבירת ביטויים. בחלק מן הדוגמאות המביעים המ"ל היו ישירים משום שהעניין הנדון הוזכר במפורש בטקסט, אם כי לא נעשה שימוש במונח הפורמלי, ובמקרים אחרים המביעים היו מ"ל עקיפים. ליצירותיו של שְׁלֹו המכוונות לילדים יש מאפיינים בולטים מגוונים, כמו הומור, אלוזיות, חזרה, שימוש באוצר מילים עשיר ועוד, ויש מקום לדון גם בהם בהרחבה.

רשימת מקורות

- אורנון, ע' (תשמ"ג). תצורת המלה העברית כיצד. בתוך מ' בר-אשר, א' דותן, ד' טנא וג' בן-עמי צרפתי (עורכים), **מחקרי לשון: מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה** (עמ' 13-42). ירושלים: מאגנס.
- אלמוג, ג' (2003). הקטלוג והדיאלוג בשירי המשחק של דתיה בן-דור לילדים. **עיונים בספרות ילדים**, 13, 107-93.
- אפרת, מ' (תשנ"ו). היתר השירה והיתר השגרה. בתוך מ' בר-אשר (עורך), **מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים: מוגשים לשלמה מורג** (עמ' 257-275). ירושלים: מוסד ביאליק.
- בוזמן, ת' (2014). "שתיים דובים זאת שגיאה יפה". **פנים**, 66, 126-135.
- בן-דור, ד' (1984). **ספורים לפרפר נחמד**. תל-אביב: המרכז לטלוויזיה לימודית.
- בן-דור, ד' (1993). **הספר הגדול של דתיה בן-דור**. תל-אביב: עם עובד.
- בן-שחר, ר' (1990). **סגנון הסיפורת: הלשון, הסגנון ולשון הספרות**. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- ברוך, מ' ופרוכטמן, מ' (1982). **לכל שיר יש שם: עיוני ספרות ולשון בשירת הילדים**. תל-אביב: פפירוס.
- ברזילי, א' (1991). על כמה מאפיינים לשוניים ביצירתו של עווד בורלא לילדים. **באמת!?**, 4-5, 79-93.

מטא-לשון בספרי הילדים של מאיר שלו

- ברמן, ר' ושגיא, י' (1981). על דרכי תצורת-המלים והידושותן בגיל הצעיר. **בלשנות עברית חפ"שית, 18**, 62-31.
- גרפינקל, ל' (2002). פונטנלה למאיר שלו. **מעגלי קריאה, 29**, 96-90.
- דר, י' (2004, 7 בינאר). הגיבורה הראשית היא הלשון: ביקורת על ספרו של מאיר שלו "רוני ונומי והדב יעקב". **הארץ – מוסף הספרים, 567**, עמ' 14.
- הרפז, ד' (תשס"ג). **מאפייני סגנון בשירת אמיר גלבע** (עבודת דוקטור). אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן. ולדן, צ' (1993). לכל ילד יש שם – "קוראים לי יויו". **מחשבות כתובות, 6-5**, 10-8.
- ולדן, צ' (2003). עודד בורלא: בתוך הבחון. **עיונים בספרות ילדים, 13**, 62-47.
- ולדן, צ' (2006). בין הומור יוצרני להומור צורני: מאיר שלו מצחיק את קוראיו – על "רוני ונומי והדב יעקב". **עיונים בספרות ילדים, 16**, 25-5.
- טורי, ג' ומרגלית, א' (1973). דרכי השימוש הסוטה בצירוף הכבול. **הספרות, (1)4**, 129-99.
- יאקובסון, ר' (1986). בלשנות ופואטיקה. בתוך א' אבן-זוהר וג' טורי (עורכים), **סמיולוגיה, בלשנות ופואטיקה: מבחר מאמרים** (עמ' 138-166). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- יפת, א' (2007). **לשון וסגנון ביצירותיה של דתיה בן-דור** (עבודת דוקטור). אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- לוי, ד' (2005). **סוגלים סגנוניים בכתבתו העיתונאית של מאיר שלו** (עבודת דוקטור). אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- לנדאו, ר', פלג-בנימיני, ת' ושר, ע' (2001). החזרה התחבירית-הרטורית כאמצעי לשוני להבעת דעה על פי "הגורל העיוור והגורל הרואה" למאיר שלו. **בלשנות עברית, 48**, 54-39.
- מור, ג' (2004). תצורה ומשמעות בלשונו של מאיר שלו על פי "רומן רוסי". **לשונו, 66** (4-3), 379-355.
- ניר, ר' (1990-1989). **מבוא לבלשנות**. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- ניר, ר' (תשל"ט). חידושי הלשון של אהרן מגד ב"עשהאל". **לשונו לעם, (ז-ז)**, 185-165.
- נצר, נ' (תש"ס). על מטבעות לשון בלשון התקשורת. בתוך מ' הורביץ (עורכת), **לשון העיתונות בת זמננו** (עמ' 86-112). תל-אביב: מכון מופ"ת.
- עמר, ג' (1999). **הדרכים לעיצוב לשוני של ההומור בשירת הילדים של ע' הלל** (עבודת מוסמך). אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- פוגל, ש' (2006). ההומור ביצירתו של מאיר שלו לילדים. **עיונים בספרות ילדים, 16**, 69-56.
- פרוכטמן, מ' (1999). "הפוליטיקאים של הלשון": לשון ומטא לשון בשירתו של דוד אבידן. בתוך ז' בן-פורת (עורכת), **אדרת לבנימין - ספר לכבוד בנימין הרשב** (כרך ב, עמ' 192-204). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- פרוכטמן, מ' (2000). **לומר זאת אחרת: עיוני סגנון ולשון בשירה העברית בת-ימינו**. באר-שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- פרוכטמן, מ' (תשס"ה). אם אין שכל אין מזל. בתוך מ' ברוך וי' פישביין (עורכות), **בין חינוך לספרות ילדים: שי לגרשון ברגסון** (עמ' 31-44). קרית גת: קוראים.
- פרוכטמן, מ' ושראל, צ' (בהתקנה). מטה לשון מטה-שפה. בתוך א' שרון (עורכת), **לקסיקון למונחי טקסט, עריכה, שיח וסגנון**. בתוך <http://assif-pub.blogspot.co.il>
- פרוכטמן, מ', בן-נתן, א' ושני, נ' (תשס"א). **ניבון אריאל**. קרית גת: קוראים.
- רוזנטל, ר' (2004, 2 בינאר). **אימא השמיכיני**. אוהזר מתוך <http://www.ruvik.co.il>
- <http://www.ruvik.co.il> 2004/02012004/השבוועי.aspx

- רוזנטל, ר' (2009). **מילון הצירופים**. ירושלים: כתר.
- שורצולד, א' (1984). הלשון העברית כנושא בשירי ילדים. בתוך מ' ברוך ומ' פרוכטמן (עורכות), **מחקרים בספרות ילדים** (עמ' 207-236). תל-אביב: אוצר המורה.
- שורצולד, א' (1988). הלשון בספרות הילדים: מסה על הלשון ותקנתה. **באמת!?**, 2, 155-163.
- שורצולד, א' (1990). עיונים בסגנונו של עודד בורלא. **בלשנות עברית**, 30-28, 171-179.
- שורצולד, א' (1997). ידיעת לשון ומודעות לשונית. בתוך מ' בר-אשר (עורך), **פרקים בעברית לתקופותיה: אסופת זיכרון לשושנה בהט** (עמ' 399-412). ירושלים: האקדמיה ללשון העברית.
- שורצולד, א' (1998). על יצירת שמות תואר ועל תהליכי גזירה ונטייה. **חלקת לשון**, 27, 19-9.
- שורצולד, א' (תשמ"ז). מודעות לשונית ונורמטיביות אצל עודד בורלא. **מחקרים בלשון**, ב-ג, 459-472.
- שורצולד, א' וסוקולוף, מ' (תשנ"ב). **מילון למונחי בלשנות ודקדוק**. אבן יהודה: רכס.
- שטיין, א' (תשס"ג). **מטא-לשון בספרות העברית החדשה** (עבודת דוקטור). אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- שיפמן, ג' (1977). "שלום לך פרת משה רבנו" לע. הלל – דרכי היווצרות ההומור בשירים האבסורדיים. **ספרות ילדים ונוער**, 4(א), 21-24.
- שלום, צ' וגייגר, ו' (2000). ההומור הלשוני ככלי דידקטי לטיפוח המודעות הלשונית. **חלקת לשון**, 29-32, 387-406.
- שלום, צ' והורה, ע' (2006). לשון ומטה-לשון בספרי לימוד בלשון. **חלקת לשון**, 37-38, 205-221.
- שר, ע' (2004). **חידושי לשון בשירת הילדים העברית ובלשון הילדים: מבט השוואתי** (עבודת דוקטור). אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- Bussmann, H. (1996). *Routledge dictionary of language and linguistics* (G. Trauth & K. Kazazi, Trans. & Eds.). London: Routledge.
- Crystal, D. (1992). *An encyclopedic dictionary of language and languages*. Massachusetts: Blackwell Publishers.
- Crystal, D. (1997). *A dictionary of linguistics and phonetics*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Gombert, J. E. (1992). *Metalinguistic development* (T. Pownall, Trans.). Hemel Hempstead: Harvester-Wheatsheaf.
- Laks, L. (2011). *Morpho-phonological and morpho-thematic relations in Hebrew and Arabic verb formation* (Doctoral dissertation). Tel-Aviv University.
- Pratt, C., & Grieve, R. (1984). The development of metalinguistic awareness: An introduction. In W. E. Tunmer, C. Pratt, & M. L. Herrimam (Eds.), *Metalinguistic awareness in children* (pp. 2-11). Berlin: Springer-Verlag.
- Tunmer, W. E., & Herrimam, M. L. (1984). The development of metalinguistic awareness: A conceptual overview. In W. E. Tunmer, C. Pratt, & M. L. Herrimam (Ed.), *Metalinguistic awareness in children* (pp. 12-35). Berlin: Springer-Verlag.
- Tunmer, W. E., Pratt, C., & Herrimam, M. L. (1984). *Metalinguistic awareness in children* (Vol. 2). Berlin: Springer-Verlag.

נספחים

א. דוגמאות נוספות לשבירת ביטויים

מתוך הספר "הילד חיים והמפלצת מירושלים":

1. וירושלִיִּים הַבִּירָה צָהֳלָה וְשִׁמְחָה – שבירה של הפסוק "והעיר שושן צהלה ושמחה" (אסתר ח 15).
2. לְשׁוֹחֵחַ עִם הַמְּפֹלָצֵת בְּחַמֵּשׁ עֵינָיִם – שבירה של הביטוי "בארבע עיניים".
3. הִיא בָּלְעָה הַכֵּל מִשְׂכָּחָה וְעַד לְקַט, הָעֶקֶר נְשִׁיתָנוּ לָהּ לְחִיּוֹת בְּשִׁקְט – שבירה של המושג "לְקַט שְׂכָחָה וּפָאָה".
4. וְקָדִי נִכְבַּד מִמֶּסֶד עֹמֵר אֵת פִּיּו פֶּתַח וְכִכָּה אָמַר: "לֹא צִלְכָּן, לֹא מְשִׁיחַ, לֹא כְּמָר, לֹא רָב! עַל גֵּב הַיְצוֹר הַנְּבִיא רָכַב וַיַּעַל בְּסַעְרָה מִמְדָּבָר עָרַב" – שבירה של הפסוק "ויעל אליהו בסערה השמים" (מל"ב ב 11).
5. מְפֹלָצֵת חֲשׂוֹד – שבירה של הצירוף "חפץ חשוד".

מתוך הספר "רוני ונומי והדב יעקב":

6. מָה דָּב וּמְנַעִים – שבירה של "הנה מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד" (תהלים קלג 1).
7. הִטִּיל בִּיְצִים קִשׁוֹת – שילוב בין הצירופים "להטיל ביצים" ו"ביצים קשות".
8. כָּאֵן נִמָּה בְּפִי מְשֻׁפָּחַת דּוֹבְנָב – שבירה של הנוסח המקובל בשלטי הדלתות "כאן גרה בכיף משפחת...".
9. לְהִתְרָאוֹת חֶבֶר – שבירה של הביטוי הטעון, שטבע נשיא ארה"ב לשעבר ביל קלינטון לאחזר רצה יצחק רבין "שלום חבר".
10. סוֹף טוֹב הַכֵּל דָּב – שבירה של הביטוי "סוף טוב הכול טוב", שהוא שמו העברי של מחזה מאת שייקספיר ומבוסס גם על המשפט: "היינו דאמרי אינשי סופך טוב כולך טוב" (פסיקתא זוטרא בראשית מז)²⁶.

מתוך "הכינה נחמה":

11. מִמֶּשׁ לְלַקֵּק אֵת הַרְגָּלִים – שבירה של הביטוי "ללקק את האצבעות".
12. בְּנֵת שְׁעֵשׂוֹעִיו – שבירה של הצירוף "גינת שעשועים".

מתוך "איך האדם הקדמון המציא לגמרי במקרה את הקבאב הרומני":

13. אֵם הַקְּבָאב לֹא בָּא אֶלִי אֲנִי אָבוֹא אֶלִיּוֹ – שבירה של הפתגם הערבי במקורו "אם מוחמד לא יבוא אל ההר, ההר יבוא אל מוחמד".
14. קְבָאב עֲלִשׁוֹ – שבירה של שם תנועת השמאל "שלום עכשיו".

מן הספרים האחרים:

15. אֲרָנְבוֹת שְׂמִירָה, אֲרָנְבוֹת גִּשׁוּשׁ וְאֲרָנְבוֹת צִיד (הגשם) – שבירה של הצירופים המוכרים: כלבי שמירה, כלבי גישוש, כלבי ציד וכדומה.

26. על פי רוזנטל (2009), עמ' 650.

16. שְׁרִיטוֹת וְגִלְגוּלִים? בְּשׁוֹם אֶפֶן וּפְנִים! (קרמר 2) – שינוי סדר של הביטוי בשום פנים ואופן.
17. כִּי כָּזָהוּ קְרָמֶר: יוֹם-יוֹם דָּג (קרמר 3) – שבירה של המשפט "יש לי יום-יום חג" הלקוח מהשיר "יש לי חג" מאת נעמי שמר.
18. וְהוּא חָשׂ אֶל הַחוּף וְזָנַק אֶל הַמַּיִם, וְתַכְף טָבַע מְזֻנָּב עַד אֲזַיִנִים (קרמר 3) – שבירה של הביטוי המוכר "מכף רגל ועד ראש", שמקורו בפסוק: "מכף רגל ועד ראש אין בו מתם" (ישעיהו א 6).

ב. דוגמאות נוספות לחידושי מילים

מתוך "רוני ונומי והדב יעקב":

19. אִמָּא קוֹרֵאת "מִסְפִּיק לְהִתְקוֹשְׁקוֹשׁ!

צָרִיד כְּבָר לְצֹאת, הַשְׁעוֹן שׁוֹעֵן שֵׁשׁ,

לְהִתְמַהֵר, לְחוּץ הַחוּצָה, מְאַחֵר,

וְתִמְעָלוּ מְעִיל – כִּי קָר!"

20. וְאָז... הִטְלָה זֹאבַּב מִתּוֹךְ שְׁנָה. הַזְּכוּב זֹכֵב: "אֲנִי דְבוֹרָה!"

21. רוֹנִי וְנוֹמִי נִגְשׁוּ לְמִלְאָכָה, הַתְּקִינּוּ חֶפֶז מְאֹד חֲזָקָה, דְּבִשׁוּ אֶת הַחוּט, שְׁתַּהֲיָה מְתוֹקָה.

ספרי הקורפוס

שנת הוצאה	שם הספר	הקיצור
1988	אבא עושה בושות	אבא
2004	אריה בלילות	אריה
1992	גומות החן של זהר	גומות
1993	איך האדם הקדמון המציא לגמרי במקרה את הקבאב הרומני	האדם
2007	הגשם של סבא אהרן	הגשם
2008	הדודה מיכל	הדודה
1995	הטרקטור בארגז החול	הטרקטור
2003/1982	הילד חיים והמפלצת מירושלים	הילד חיים
1990	הכנה נחמה	הכנה
2009	הצלחת שמתחת	הצלחת
2013	וניל על המצח ותות על האף	וניל
2010	קרמר החתול ישן כל הזמן	קרמר 1
2012	קרמר החתול יוצא אל היער	קרמר 2
2014	קרמר החתול לומד לשחות	קרמר 3
2003	רוני ונומי והדב יעקב	רוני